

ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ

ХАЛҚАРО АМИР ТЕМУР ЖАМҒАРМАСИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
2011

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИГИМИЗ ТАРИХИНИНГ МУМТОЗ НАМУНАСИ

Бугунги куннинг утқир ва долзарб муаммолари биздан замонавий тараққиётнинг асосий тамойилларини ҳар томонлама чуқур таҳлил этиш билан бирга, инсониятнинг яқин-олис тарихидаги бой тажрибасини ҳам теран идрок этишни, шу асосда амалий хулосалар чиқаришни тақозо этмоқда, яъни тарих тажрибаси одамзод учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи ҳам ана шундай буюк тажрибалар манбаидир. Бу тарихнинг энг ёрқин ва шонли саҳифаларини ташкил этадиган улуғ аждодларимиз ҳақида сўз борганда, буюк давлат арбоби ва саркарда, соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг улмас номини биринчилар қатори тилга олишимиз табиий, албатта. Мана, қарийб етти асрдирки, бу улуғ зотнинг шону шуҳрати, ҳаёти ва фаолиятига булган қизиқиш жаҳоннинг турли мамлакатларида тобора ортиб бормоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, улуғ аждодимизнинг ўзи яшаган замонга, шу даврда Осиё ва Европа қитъаларида рўй берган, жуда катта тарихий аҳамиятга молик ўзгаришларга олиб келган воқеа-ҳодисаларга ҳал қилувчи таъсири, унинг бу жараёнлардаги роли наинки тарихчи ва сиёсатчилар, ҳарбий илм мутахассислари, балки бадиий ижод аҳлининг ҳам диққат-эътиборини ҳали-ҳамон ўзига жалб этиб келмоқда.

Бу бепазир зотнинг қандай миллий замин ва тарихий шароитда ўсиб-улавайгани, қай тариқа шундай

юксак чуққиларга кутарилгани, зафарли юришлари ҳақида, унинг нафақат давлат арбоби ва енгилмас саркарда, айна вақтда инсон сифатидаги фазилатлари, ички дунёси ва кечинмалари ҳақида Шарқ давлатлари билан бирга олис Европада — Буюк Британия, Франция, Испания, Германия каби мамлакатларда ҳам бундан неча юз йиллар аввал кўп-кўп илмий ва бадиий асарлар яратилгани яхши маълум.

Чунончи, Амир Темур бобомиз ҳақида инглиз драматурги Кристофер Марлоу 1588 йили тарихий пьеса, машҳур немис композитори Георг Гендель 1724 йили опера, америкалик адиб Эдгар По эса 1827 йили шеъррий поэма яратган. Ва бундай асарлар бутунги кунда ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда. Франциялик таниқли олим Люсьеф Керен томонидан 2006 йили халқаро миқёсда кент нишонланган Соҳибқироннинг 670 йиллик таваллуд туйи арафасида Парижда француз тилида нашр қилинган «Самарқандга, Амир Темур даврига саёҳат» номли фундаментал тадқиқот бу фикрнинг яққол тасдиғидир. Табиийки, бу асарларнинг барчаси улўф бобомизнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ кўпгина масалаларга жавоб топишда, уларни тарих ва бутунги замон нуқтаи назаридан ёритишда муҳим урин тутадди. Уларнинг ҳар бири Соҳибқирон сиймоси ҳақида узига хос тасаввур ва тушунча беради.

Минг афсуски, мустамлакачилик йилларида, яъни миллий қадриятларимиз, азиз-авлиёларимиз ва алло-маларимизнинг бой мероси, табаррук номларини халқимиз хотираси ва юрагидан бутунлай учиришга қаратилган сиёсат ҳукм сурган даврларда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш у ёқда турсин, ҳатто унинг номини тилга олиш ҳам мутлақо тақиқлаб қўйилган эди. Бу мавзуда яратилган баъзи бир илмий-бадиий асарларда Амир Темур сиймоси тарихий ҳақиқатга зид равишда бирёқлама, асосан қора бўёқларда акс эттирилар эди. Таассуфлар бўлсинки, собиқ тузум дав-

рида яратилган тарихий ва бадий адабиётларда ҳамда уларнинг таъсирида чоп этилаётган бутунги айрим китобларда ҳам мана шундай ғаразли ёндашув аломатларини хануз учратиш мумкин.

Оллоҳга шукрки, истиқлолга эришганимиздан кейин бу масалада ҳам тарихий адолат қарор топди. Муқаддас юртимиз заминида яшаб ўтган кўплаб улуғ сиймолар қатори Амир Темур бобомизнинг номи, шаъну шавкати ва мероси ҳам қайта тикланиб, бу буюк зот ҳақидаги асл ҳақиқат ҳолис ва ҳаққоний ёритилмоқда, тадқиқотлар олиб борилмоқда, китоблар ёзилмоқда. Зеро, Амир Темур шахсини идрок этиш – тарихни идрок этиш демакдир. Амир Темурни англаш – ўзлгимизни англаш демакдир. Амир Темурни улуғлаш – тарих қаърига чуқур идиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажакимизни, ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.

Бу ҳақда гапирганда, Амир Темурнинг давлатчилик ва дипломатия, ҳарбий маҳорат, бунёдкорлик салоҳияти, илму фан, санъат ва меъморчиликка оид қарашлари, ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсонни улуғлайдиган эзгу ишлар ҳақида билдирган фикрлари, дину диёнат ва адолатни жойига қўйиш, салтанат ишларини кенгаш ва тадбир асосида амалга ошириш, ҳар бир масалада узоқни кузлаб, эл манфаатини уйлаб иш тутиш билан боғлиқ ибратли фазилатларини алоҳида таъкидлаш уринишдир. Айнан мана шундай масалалар Соҳибқирон тафаккурининг маҳсули булган «Темур тузуклари» асарида ҳар томонлама аниқ, ишонарли ва таъсирчан тарзда ёритилган, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз.

Шунинг учун ҳам ўзининг беқиес азму шижоати, мардлик ва жасорати билан Мовароуннаҳр заминида муғул зулмига барҳам бериб, халқимизни қарамлик исканжасидан халос этган, тарқоқ ва пароканда эл улусни бирлаштириб, мустақил ва қудратли давлатга

асос солган бу улут сиймонинг мазкур китобда ифода этилган ғоя ва қарашлари нафақат уз даври, балки бугунги ва келгуси авлодлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этиши бежиз эмас.

Шахсан мен Соҳибқирон бобомиз бизга мерос қилиб қолдирган «Тузуқлар»ни ўқисам, худдики ўзимга қандайдир катта руҳий куч-қувват топгандек буламан. Ҳар бир сатри бир умр эл-юрт, салтанат ташвиши билан яшаган фидойи инсон, улкан давлат арбобининг кенг миқёсдаги уй-фикрлари, ҳаёт ва кураш тажрибаси, мушоҳадаси, баъзан эса дардли ва изтиробли кечинмалари билан суғорилган бу асарда қандай теран маъно мужассам эканини маърифатли, зукко китобхон яхши англайди, албатта.

Мен уз иш фаолиятимда бу китобга такрор-такрор мурожаат қилиб, ундаги ҳеч қачон эскирмайдиган ҳаёт ҳикматларининг қанчалик туғри эканига қуп бор ишонч ҳосил қилганман. Масалан, «Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир», деган фикрлар бугунги кунда ҳам нақадар долзарб экани барчамизга аён. Ёки у зотнинг: «Салтанат ишларининг тўққиз улушини машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтириш зарур», деган курсатмаларида ҳозирги нотинч замон учун, ХХI аср сиёсатдонлари учун ҳам ҳар жиҳатдан ибратли фикрлар борлигини таъкидлаш жоиз. Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли сузлари, айниқса, «Билаги зур бирни, билими зур мингни йиқар» деган ҳикмати инсонни доимо ақл-идрок, илму маърифат асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир.

Улуғ аждодимиз, гарчи буюк бунёдкор ва жаҳонгир булса-да, куч-қудрат зурлик ва зуравонликда эмас, аксинча, адолатда, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликда эканини ниҳоятда чуқур англаган. Унинг давлатни оқило-

на бошқариш, ўта мушкул ва имконсиз вазиятда ҳам туғри йул, тадбир топа олиш қобилияти, ноёб ақл-заковати ҳар қандай одамни ҳайратга солади. Амир Темурдек буюк ва бетакрор сиймони ҳар томонлама тушуниш, у барпо этган қудратли салтанатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий асосларини, Соҳибқироннинг давлат бошқаруви борасидаги улкан салоҳияти, маҳорати, билим ва тажрибаларини ўрганишда, умуман айтганда, ҳаёт сирларини англаб етишда «Темур тузуклари» бебаҳо қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Айниқса, бутунги мураккаб ва таҳликали даврда бу китобни қайта-қайта мутолаа қилиш, унинг мағзили чақиш биринчи галда раҳбар, етакчи бўлишдек масъулиятли вазифани ўз зиммасига олган одамлар учун, қолаверса, ҳар қайси зиёли инсон учун бағоят фойдали экани ҳақида ортиқча гапириб утиришга ҳожат йўқ, деб ўйлайман.

Ишончим комилки, ёшларимиз бу китобни меҳр қўйиб, тушуниб, чуқур англаб ўқиса, уларнинг қалбида миллий ғурур туйғуси юксалади, узининг қандай буюк зотларнинг авлоди эканини янада чуқурроқ ҳис этиб, ҳаётнинг ҳар қандай синов ва қийинчиликларини енгишга қодир инсонлар бўлиб вояга етади.

Шу маънода, «Темур тузуклари» китобининг мамлакатимизда она тилимизда янгитдан юксак сифат билан чоп этилиши, ҳеч шубҳасиз, маданий ҳаётимиздаги ўзига хос муҳим воқеадир. Қадимий ва бой, шавкатли тарихимиз, бетакрор меросимиз, азалий қадриятларимиз билан қизиқадиган барча китобхонларни ана шу қувончли воқеа билан чин дилдан қутлаб, бу ноёб асар уларнинг ҳаётида доимий маънавий ҳамроҳ бўлиб қолишини тилайман.

ИСЛОМ КАРИМОВ,

Ўзбекистон Республикаси Президенти

ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ

Форсча матндан
Алихонтура СОҒУНИЙ ва
Ҳабибулла ҚАРОМАТОВ таржимаси

Изоҳлар
Бўрибой АҲМЕДОВ ва Ашраф АҲМЕДОВ
томонидан тайёрланган

Биринчи китоб

КЕНГАШЛАР ВА ТАДБИРЛАР

Узга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузоққа тушириш, муҳолифларни (кунглини овлаб) дустга айлантириш, дуст-душман орасида муомала, муросою мадора қилиш хусусида ушбу кенгаш ва тадбирларни қулладим.

Пирим² менга ёзмишларким: «Абулмансур³ Темур, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни:

¹ Форсча матнда «Мақола» деб берилган. (А. Аҳмедов изоҳи. Бундан буён: – А.А. Бошқа изоҳлар Б. Аҳмедовга тегишли.)

² «Тузуқлар»нинг Бомбей нашрида китоб ҳошиясида шу ўринда Зайниддин Абубакр Тайободий номи кўрсатилган. (–А.А.)

Амир Темурнинг уч шайхга писбатан ихлоси жуда кучли бўлган. Булар – Шамсиддин Кулол, Саййид Барака ва Зайниддин Тайободийлардир. 1) Шамсиддин Кулол Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг пири (ваф. 1370 й. Кеш). 1373–74 йилларда Амир Темур Шамсиддин Кулол қabri ёнида гўмбазли мақбара қурдиради ва отасининг хоқини ўша ерга кўчиргириб, Шамсиддин Кулол қабрининг қибла томонига дафн этади. 2) Мир Саййид Барака (ваф. 1404 й.). Амир Темур у билан Термиз яқинида учрашган. Амир Темур унга 1370 йилда Андух (ҳозирги Афғонистонда Андух) вилоятини иқтоъ тарзида инъом этган. Мир Саййид Барака Амир Темурга зафар ва ғалабалар рамзи бўлган ноғора билан байроқ тортиқ қилган. Соҳибқироннинг Мозандарон, Дашти Қипчоқ ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган. Самарқандда Амир Темур мақбарасига дафн қилинган. 3) Зайниддин Абубакр Тайободий. Хуросонлик йирик шайх ва шайхулислом. «Зубдат ут-таворих» асарида Ҳофизи Аbru Амир Темурнинг Хуросонга юриши (782/1381) пайтида у билан учрашгани ҳақида ҳикоя қилган. Муаррих Фасиҳ Хавофийнинг (XV аср) «Мужмали Фасиҳий» асарида ҳам шундай маълумот келтирилган ва Тайободийнинг 1389 йил 29 январда вафот этгани айтилган.

³ Абулмансур (луғавий маъноси: зафар, ғалаба қозонувчи) – уламо ва машоихлар тарафидан Амир Темурга берилган фазран ном.

1) (узинг билан) кенгаш¹; 2) (бошқалар билан) машварату маслаҳат айла; 3) ҳушёрлигу мулоҳазакорлик билан қатъий қарор чиқар; 4) эҳтиёткор бул. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишларию айтган гаплари хато булган жоҳил кимсага қиёслаш мумкин; унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ила надомат келтиргай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон булмагайсан.

Яна шуни ҳам билгилким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан булгай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, куриб-курмасликка солиш билан битур. (Хуллас) тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни айтиш жоиздирким, қатъийлик, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик, шижоат ва сабр-чидам билан барча ишлар амалга оширилгай. Вассалом».

Бу мактуб менга йул бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди. У менга салтанат ишларининг туққиз улуши машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англатди. (Донишмандлар) демишларким, уз урнида қўлланган тадбир билан куплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж аскарларни енгиб булур.

Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб кишига иш буюради.

Мен яна тажрибамда кўрдимки, ғаним лашкарини енгиш қўшиннинг куплиги билан эмас, мағлуб булиш эса сипоҳнинг камлигидан булмайди. Балки голиб булмоқлик (Тангрининг) мадади ва бандасининг тад-

¹ «Темур тузуқлари»да «кенгаш» сузи икки маънода келган: 1. Мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилиш. 2. Бошқалар билан маслаҳатлашиш.

бири биландир. Чунончи, мен кенгашиб ва тадбир юритган ҳолда икки юз қирқ уч киши билан Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ун икки минг¹ отлиқ аскар билан қалъа ва унинг атрофини қуриқламоқда эдилар. Лекин Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини эгалладим.

Шундан сўнг, амир Мусо ва Малик баҳодир ун икки минг отлиқ аскар билан устимга бостириб келиб, мени Қарши қалъасида қамал қилдилар. Мен Тангрининг мададию иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда қалъадан чиқиб, қулай фурсатларда бир неча марта жангга кирдим. Пировардида шу икки юз қирқ уч йигитим билан ун икки минг отлиқ ғаним лашкарини мағлубиятга учратдим ва уларни бир неча фарсанг² ергача қувиб бордим.

Яна тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси орқасида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир. (Шунинг учун) пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам (унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин) айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканман, аввал обдан уйлаб, (амирларим билан) кенгашдим.

Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йирилганда, олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю зиён томонлари, уларни амалга ошириш, оширмаслик ҳақида сўз очиб, (улардан) фикр сўрар эдим. Сузларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада қилиб, фойдазиёнларини кўнглимдан кечирардим; унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор назари билан қарардим; қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни (ба-

¹ Асарнинг Техрон нашрида «икки минг отлиқ аскар» деб курсатилган.

² Фарсанг — тахм. 6 км га тенг масофа. (— А.А.)

жаришдан) воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихти-
ёр этардим. Чунончи, шунга кура Туғлуқ Темурхонга¹
туғри йул кўрсатганман. Унинг амирлари Дашти Же-
тада² исён туғини кутарганларида, мендан маслаҳат
сўради. Унга шундай дедим: «Агар ғанимни синдириш
учун бир фавж аскар юборсанг, олдинда икки хатар
бордир, агар узинг олиб борсанг, бир хатар мавжуд».
У менинг маслаҳатимга кириб, Дашт томон ўзи бориб
эди, мен айтгандек булди.

Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни
битиришда туғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга ки-
ришмай туриб, ундан чиқиш йулларини уйлаб қўяр
эдим. Уни туғри тадбир, қатъий жазм, сабр-чидам кўр-
сатиб, эҳтиёткорлик билан узоғини уйлаб, ортини эс-
дан чиқармаган ҳолда охирига етказардим.

Яна тажрибамдан утказдимки, кенгаш аҳли бир-
лик, иттифоқлик билан сузда собит, ишда чидамли
булишлари шартдир. Қилмоқчи булган ишларини қил-
масдан қолдирмасунлар. Агар бирор ишни қилмасликка
суз берар эканлар, унинг яқинига ҳам йўламасунлар.

Тажрибамдан маълум булдики, кенгаш икки турли
булур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — дил-
дан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эши-
тардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қуло-
ғига қўярдим ва дилимга жойлардим.

Агар (ғаним устига) лашкар тортмоқчи бўлсам,
уруш-ярашдан уртага суз ташлаб, амирларим кунгил-
ларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини би-
лишга интилардим. Агар ярашдан суз очсалар, бунинг

¹ Туғлуқ Темурхон — Муғулистон хони (1348—1362). Муғулис-
тон ёки Жета — Чингаой улуסי парчаланиши натижасида унинг
Мовароуннаҳрдаи шарқдаги қисми, яъни Шарқий Туркистон ва Ет-
тисув ерларини уз ичига олган давлат. Хон 1360—1361 йнлар баҳор-
рида Мовароуннаҳрга икки марта юриш қилиб, Қашқадарё воҳаси-
гача етган. 1362 йили вафот этган. (— А.А.)

² Дашти Жета — Еттисувда Чу дарёси атрофидаги даштлик.
(— А.А.)